

BOGOMILISMUS V UHRÁCH V 11. STOLETÍ

Richard P r a ž á k , Brno

Ve svém příspěvku se zaměřím na otázku bogomilismu v Uhrách, již se v poslední době obrátá zejména maďarská věda. U nás vzbudila tato otázka jistou pozornost před lety v souvislosti s knihou Tibora Kardose A magyarországgi humanizmus kora (Doba humanismu v Uhrách), Budapest 1955,^{1/} kde Kardos poukázal na vliv bogomilismu v jižních Uhrách a jeho pronikání do pětikostelské university v 2. polovině 14. století. Bogomilské myšlenky zasáhly například i pětikostelského kanovníka mistra Jana Pražského, zbaveného pro kacířské názory církevní hodnosti, a lze je pozorovat i v maďarské legendě o sv. Františkovi, která vznikla v universitním okruhu pětikostelském kolem roku 1370. Tato fakta měla význam zvláště pro u nás uvažovanou souvislost mezi bogomilismem a husitstvím; sám Kardos v jejich světle znovu předhodnotil své náklejší bádání o husitském původu maďarské bible a psal také o kacířském středíaku, jež se utvořilo v jižních Uhrách po roce 1420, kdy se stalo útočištěm uprchlých českých adamitů, pikardů a později i vlastních husitů, kteří se tu přidávali k uherským patarénám.^{2/}

Již v době vydání Kardosova díla se však začaly ozývat hlasy kladoucí počátky bogomilismu v Uhrách do 11. století.^{3/} V nedávné době se soustředila diskuse k této otázce na spis cesanádského biskupa Gellérta (Gerharda) Deliberatio supra hymnum trium puerorum,^{4/} který sice i poslední akademické dějiny maďarské literatury z roku 1964 pokládají v duchu starších soudů za mystické náboženské rozjímání,^{5/} avšak přesto si zvolna získává půdu násor, že jde o sociálně náboženský polemický traktát proti soudobému kacířství v Uhrách, při čemž se vyskytlo i přesvědčení, že jde hlavně o polemiku s bogomilismem. Někteří badatelé však tento traktát nespojovali s bogomilismem v Uhrách, ale v severní Itálii.^{7/} Tento výklad právem odmítli K. Redl i L. Szegő,^{8/} nedá se předpokládat, že kritika kacířských tendencí v Gellértově Deliberatio, jež vznikla po Gellértově třicetiletém působení v Uhrách, kam přišel z Benátek roku 1015, mohla mít po tak dlouhé době na severoitalské poměry.

Myšlenka, že se tu Gellért obrací především proti východnímu křesťanství řecké provenience, jež zapustilo v Uhrách silné kořeny již v polovině 10. století, se zdá být ve světle známých skutečností značně nepravděpodobná, neboť první polovina 11. století, kdy Gellértovo Deli-

beratio vzniklo, je právě údobím silného pronikání reformních snah clunyjských i lotrinských do Uher, přičemž tyto snahy se snažily napětí mezi západní a východní církví spíše zmírnit než vystupňovat a v tomto smyslu působily také v Uhrách, které tvořily v 11.století významné pojítko mezi oběma křesťanskými světy.^{9/} Tudy procházeli poutníci ze západu na východ; důležitou úlohu měly i fecké kláštery, mezi nimi zvláště nejstarší ženský klášter ve Veszprémvölgy. Jeho zakládací listina (napsaná vulgérní řečtinou před rokem 1002) je jednou z nejstarších věrohodných uherských listin. Sv.Štěpán a jeho velitelé vyzývali před bitvami s povstaleckými kmenovými náčelníky sv.Jiří, k jehož cti byla zbudována katolická katedrála v Marosváru i fecký klášter v Croszlámos. Uherský kult slovanských a východních světců je dosvědčen i v nejstarších uherských evangelistářích z 2.poloviny 11.století, kdy legendní typ byzantských bojovníků-světců, kteří obklopovali postavu Dimitrijovu, přispěl snad i k vytvoření legendického okruhu sv.Ladislava. Se soužitím benediktinů a baziliánů se setkáváme po roce 1055 v Tihanyi obdobně jako v římském Aventinu, na jihu Itálie a Francie.^{10/}

Vztahy k východní církvi jsou dosvědčeny rovněž u biskupa Gellérta. Gellért znal výborně některé takové fecké teologické díla, jež mu byla stěží přístupna v latinském překladu,^{11/} a zaváděl jako biskup v csa-nádských kostelích některé fecké obřadní zvyky.^{12/}

Řeckému vlivu v Uhrách napomáhaly i styky s Lotrinskem, kde lze prokázat fecké osídlení a jiné spojitosti, a v zásadním rozporu s ním nebylo ani tamější působení clunyjského hnutí. Zmíněné západoevropské reformní snahy určovaly i činnost Gellértovu a jeho zmínky v Deliberatio o kacířství u Řeků apod.,^{13/} jak svědčí uvedená fakta o Gellértově poměru k fecké teologii, nejsou zřejmě zaměřeny proti východní církvi jako takové, neboť k té se sv. Štěpán a jeho následovníci chovali vždy velmi tolerantně, nýbrž proti heretickým naukám manicheismu a bogomilismu. Gellért se obracel zejména proti bogomilským útokům na kult mariánský, učení o svaté trojici, instituci manželství atd.,^{14/} které ohrožovaly ony základy feudální křesťanské ideologie, na nichž byl budován raně feudální uherský stát. Vůči bogomilům hájil Gellért zvláště tezi o zmrtv/čhvstání a odmítal jejich učení o Kristu, podle něhož Kristus nikdy nepřebýval v lidském těle. To vedlo u bogomilů i k odmítání učení o Marii jako matce boží, kterou bogomilové degradovali na obyčejného anděla a přisoudili jí tak podstatně menší úlohu než západní i východní křesťanství.^{15/} Rozbor Deliberatio ukazuje, že Gellért se obracel rovněž proti uvolněnému chápání manželství u bogomilů,^{16/} ostatně v jistém

směru shodném i s tradicí pohanskou. Za výpadek proti bogomilismu můžeme považovat i Gellértovo odsouzení krivé přísahy a známku o ochrnutí kacířské tiki sronandělu Urielovi,^{17/} známé z apokryfní tradice bogomilské. Otázkou je, zda do souvislosti s bogomilismem můžeme přičíst také nejasnou Gellértovu narážku v *Deliberatio* o stáupencích ze sbáájových (Methodius, methodianistae), jejichž pomocí by moc církve k radosti kacířů byla.^{18/} Rozhodně navozuje však tato narážka myšlenku o nějaké podobě známé formě Metodějovy křesťanské tradice slovanské v Uhrách.

S ohledem na to, že Gellértovo dílo "Deliberatio supra scripta contra puerorum" prokazatelně vzniklo mezi velikonočními roku 1044 a začátkem roku 1046,^{19/} kdy Gellért zanynul jako oběť tzv. pohanského povstání v Uhrách z roku 1046, dá se usuzovat na to, že vůdčí ideologii tohoto povstání tvořil právě bogomilismus a nikoliv staré pohanské ideologie, jež se zřejmě smíčila s heretickými hnutími doléhajícími na Uhry zejména po pádu cara Samuela, kdy bogomilismus se nedostal jen do byzantského prostředí, ale šířil se v transformované podobě i na západ. Jeho nositeli byli zřejmě Bulhaři přechající do Uher před "Bulharobijcem" Basileem II., kteří se tu připojili v jižních částech Uher k Štěpánovu odpůrci Ajtonyovi, spojenci bulharského cara Samuela v boji s Byzancí, pokřtěným v bulharském Vidinu.^{20/} Štěpán, jak známo, bojoval na straně Basilea II. proti Bulharům. Přispělo k tomu pravděpodobně i chování Gabriela Radomíra, syna Samuelova, který měl za manželku Štěpánovu sestru, tu však od sebe zapudil i s dítětem ještě koncem 10. století.^{21/} Přesto přicházeli i za vlády Štěpánovy po vítězství Štěpánem podporované Byzance do Uher četní bulharští uprchlíci, často i vznesené rodu, z jejichž řad si snad vybral nevěstu i Štěpánův příbuzný a pozdější protivník Vazul, pokřtěný zřejmě podle východního ritu a přijevší jméno od sv. Basilea, patrona basilianů, známých i v Uhrách.^{22/} Zda z pokřtění Vazulovu došlo v Bulharsku či Byzanci nelze určit, avšak výklad o tom, že manželka Vazulova pocházela z rodu bulharských carů (chánů), spočívající na stotožnění výrazu Tatun známého s raně feudálních uherských kronik a kagan, katon (manželka chánova, kaganova epod. v turkotatarské i mongolské tradici) se zdá být blízký pravdě,^{23/} třebaže tu možno uvažovat rovněž o výrazech tudun, tutun (slovo čínské původu označující nástupce čchazarských chaganů i turecké místodržitele v západních pramenech 8. stol. aj.).^{24/}

Po pádu Ajtonyovů, vyhánění Vazulovů i smrti Štěpánovů se přidali bulharští uprchlíci z velké části k Štěpánovu švagrovi Abu Sámuelovi, iniciátoru boje proti Štěpánovu nástupci Petru Orseolovi ve jménu sta-

rých kmenových svobod předkřesťanských, přičemž není vyloučeno, že na jeho dvoře došlo ke spojení šamanistických náboženských představ pohanských Maďarů^{25/} s bogomilismem, neboť jak šamanismus tak bogomilismus vycházely z dualistických principů a lze mezi nimi najít řadu příbuzných rysů.^{26/} Nositeli této druhé bogomilistické vlny byli bulharští uprchlíci do Uher na počátku 40.let 11.století po porážce protibyzantského povstání Petára Deljana. Proti nim se především obrací spis Gellértův prostoupený i výpady vůči králi tyranovi pošlapávajícímu slovo Kristovo, čímž je míněna krátkodobá vláda Abu Sámuela, kdy bylo křesťanství v Uhrách na čas zatlačeno do pozadí a situaci ovládla "shromáždění Satanova", jak píše Gellért,^{27/} z jehož rozboru jasně vyplývá částečný, neli dokonce převládající bogomilský charakter tzv. přechodné restaurace pohanství v Uhrách za Abu Sámuela.

Přítomnost bogomilských prvků v Uhrách první poloviny 11.století i v tzv. pohanském povstání z roku 1046 navozuje také otázku po souvislostech uherského pohanského povstání s obdobnými povstáními v Polsku na sklonku 30.let 11.století.^{28/} Novější hypotézy o rozšíření slovanského ritu v jižním Polsku bšhem 10.století a doklady o kultu sv.Gorazda, následovníka Metodějova a patrona Bulharů v Polsku před 12.stol. a uctívání dalších východních světců, z nichž někteří nebyli zcela cizí ani bogomilům, by mělo dosavadní bádání o šíření bogomilismu posunout i tímto směrem.^{29/}

Uhy se tak staly v první polovině 11.století spojnicí nejen pro šíření bogomilismu mezi Balkánem a západní Evropou, nýbrž i Balkánem a oblastí baltickou. Bogomilismus nabývá zejména ve 40.letech 11.století v Uhrách funkce jednoho ze základních opozičních činitelů vůči oficiálnímu křesťanství západní provenience, které tu žije sice v poměrně shodě s řeckou církví východní, avšak obrací se stejně ostře proti tendencím na restauraci pohanství i proti kacířským názorům, jež se s těmito tendencemi spojují, a mezi nimiž zaujímá nejdůležitější místo právě bogomilismus. V souladu s tím třeba spatřovat v protikřesťanské a protifeudální opozici v Uhrách ve 40.letech 11.století ideový konglomerát snah po restauraci pohanství, nesených ještě starými dualistickými představami šamanistickými, a kacířských tendencí ortodoxní církve, přenesených prostřednictvím bulharských uprchlíků do Uher, kde tyto tendence v převládající bogomilské podobě ohrožovaly jak slábnoucí církev řeckou, tak sílící a vládnoucí latinské křesťanství římsko-slovansko-germánského západního typu.

Obdobné spojení pohanského náboženství s heresí nenacházíme teprve

např. v oblasti severovýchodní Evropy,^{30/} avšak za pozornost stojí erovnění uherského pohanského povstání z roku 1046 s povstáním směrů v Sundale roku 1024, prvními známými lidovými hnutími staré Rusi.^{31/} Iniciátory tohoto povstání, vyvolaného především hladem, byli pohanští druhové maďarských šamanů volchvové, a před ním se tehdy Rusové začarovali podle Lavrentjevského letopisu nejen povstáním, ale i cestami za obilím do Bulharska.^{32/}

Zápas Byzance a Bulharů, snahy o překlenutí rozkolu mezi římskou a řeckou církví a jeho současné proměňování, reformní snahy i boj východní a západní církve proti kacířským snahám a posléze také pohanství u nově vzniklých křesťanských států : pohansko-heretická reakce proti křesťansko feudálnímu tlaku, to vše se promítlo výrazně i do raně středověkých dějin Uher, které v tomto směru zasluhují pozornost balkanisticky erudovaných badatelů.

P o s n á m k y

- 1/ Viz zejména recenze Petra R á k o š e ve Slavii 1957, 8.2 a Richarda P r a z á k a ve Sborníku prací filosofické fakulty brněnské university (dále SPFFBU, řada literární věda, D 4, Brno 1957 i předehledný článek Tibora K á r d o s e , Problematika bádání o husitství v Uhrách, Slavia 1955, 8.4.
- 2/ Srov. k tomu R. P r a z á k , l.c., 171.
- 3/ Viz Andrej I v á n k a , Gerardus Moresanus, der Engel Ariel und die Bogomilen, Orientalia Christiana Periodica LV/1954/, 142-146, a György R ó n a y , Bogomilizmus Magyarországon a XI. század elején, Gellért púspök "Deliberatio" - jának tükrében (Bogomilizmus v Uhrách na počátku 11. století ve světle "Deliberatio" biskupa Gellérta), Irodalomtörténeti Közlemények 1956, 8.4, 471-474.
- 4/ Z novější literatury srov. k tomu zvláště studie Karolye R e d l a , Problémák Gellért púspök Deliberatio-jában (Problémy v Deliberatio biskupa Gellérta), Irodalomtörténeti Közlemények 1965, 8.2, 211-217, Zsuzsanna S z é g f ü h o , Eretnakség es tirannizmus (Kacířství a tyranie) tamtéž 1968, 8.5, 501-515 a Gabriela S i l á g i h o , Untersuchungen zur "Deliberatio supra hymnum trium puerorum" des Gerhard von Csanád, München 1967 (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung, 1. Band).
- 5/ A magyar irodalom története I, Budapest 1964, 50.
- 6/ Srov. zejména studie E. I v á n k y , Gy. R ó n a y e a L. S z é g f ü h o , citované v poznámkách 3 a 4.
- 7/ Srov. zvláště Ignátz von D ö l l i n g e r , Beiträge zur Sekten-geschichte des Mittelalters I, Geschichte der gnostisch-manichäischen Sekten in früheren Mittelalter, München 1890, 61-62; Pierre D a v i d , Un credo cathare? Revue d'histoire ecclésiastique XXXV (1939), 759-761 a Arno B o r s t , Die Katharer, Stuttgart 1953, 78-79.
- 8/ Viz K. R e d l , l.c., 214, a L. S z é g f ü , l.c., 505-510.
- 9/ Viz György S z é k e l y , Poměr středoevropských zemí k církevnímu reformám a byzantskému světu v 11. stol., SPFFBU, řada historická, C 8, Brno 1961, 29-32.
- 10/Srov. tamtéž, 31-36, a literaturu k tomu uvedenou v poznámkách.

- 11/ Srov. Endre Ivánka, Görög szertartás, görög szerzetesség és görög műveltség az arpádkori Magyarországon (Recké obrády, řečtí mnichové a řecká kultura v arpádovských Uhrách), Erdélyi Tudósító 1941, 78. Oproti tomu např. Gabriel Silágyi v páte části svého cit.díla, nazvané "Die Quellen der Deliberatio" znalost řečtiny u Gellérta popírá.
- 12/ Viz Legende S. Gerhardi episcopi, ed. E. Szentpétery, Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis arpadianae gestarum, Budapest 1938, 473, 501. Uvádí též Gy. Székely, o. c., 35.
- 13/ Deliberatio Gerardi Moresanae ecclesiae episcopi supra hymnum trium puerorum ad Insignium liberalem, ed. I. Battyány, Albo-Carolinae 1790 (Dále Deliberatio), 227. Odkazy na Deliberatio uvádím vesměs podle citací L. Széghyó, l. c. (pozn.4).
- 14/ Deliberatio, 15, 42, 111-112, 131, 284 aj.
- 15/ Viz Deliberatio, 33-34, 42, 98-99, 105.
- 16/ Deliberatio, 284.
- 17/ Tamtéž, 233, 284.
- 18/ Upozornuje na ni K. Redl, o. c., 214, který si však s jejím výkladem neví rady.
- 19/ Srov. K. Redl, o. c., 214-215.
- 20/ Srov. Gyula Krístó, Megjegyzések az ún. "pogánylázadások" kora történetéhez (Poznámky k dějinám období tzv. "pohanských povstání"), Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica, T. XVIII, Szeged 1965, 5-19.
- 21/ Srov. k tomu György Györfy, Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II, Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines II, Beograd 1964, 152 a tyž, Egy kronikahelyi magyarázatához (K objasnění jednoho místa v kronice), Történelmi Szemle 1966, č.1, 34.
- 22/ Sz. Vajay, Grafürst Geysa von Ungarn, Familie und Verwandtschaft, Südost-Forschungen 21, 1962, 69 a P. Váczy, Vazul-hagyomány középkori kútöinkben (Tradice Vazulova v našich středověkých pramenech), Levéltári Közlemények 18-19, 1940-1941, 304-338.
- 23/ József Gerics, A Tátony nemzetségről (O rodu Tátony), Történelmi Szemle 9, 1966, č.1, 2.
- 24/ Srov. poznámku¹² v příspěvku Pavla Pouchy, Averská problematika, v tomto sagníku.
- 25/ Srov. Vilmos Diószegi, A sámanhit emlékei a magyar népi műveltségben (Památky šamanského náboženství v maďarské lidové kultuře), Budapest 1958.
- 26/ Viz L. Széghyó, o. c., 514-515.
- 27/ Deliberatio, 182-183.
- 28/ K tomu srov. Stanisław Ketrzyński, Kazimierz Odnowiciel (1034-1058), Rozpr. A.U. Wydz. Hist. Filoz., T. 28 (1899), 295-373 a novější D. Borawski, Kryzys monarchii wczesnopiastowskiej w latach trzydziestych XI.w., Warszawa 1964. K otázce heretického hnutí v Polsku srov. monografii Jaromíra Mikulky, Polské země a hereze v době před reformací, Praha 1969.
- 29/ Srov. k tomu např. J. Zetheny, O kilku przypadkach zabytkach rękopiśmiennych Biblioteki Narodowej w Warszawie, Studia z dziejow kultury polskiej, Warszawa 1949, 73-95; K. Lancyk, Antemurale I (1954), 13-28; L. Koczyn, Slavonic rite in Poland, New Studies in Ancient Eurasian History, essays presented to Josef Kotrzewski, Osaka 1953, 97-106; B. Stasiowski, Zur Verbreitung der slavischen Ritus in Südpolen während des 10. Jahrhunderts, Forschungen zur osteuropäische Geschichte 7, Berlin 1959, 8-25 (jeho stanovisko

- v otázce slovanského ritu a východního církevního vlivu v Polsku je však oproti ostatním uvedeným skeptičtější), a K. L a n c k o - r o n s k a , Studies on the Roman-Slavonic rite in Poland, Roma 1961.
- 30/ Viz Zdeněk Š i m e ě k , Heretická hnutí v severovýchodní Evropě, Praha 1969, 118, 120 aj. (vydáno v jedné publikaci se spisem L. E. H a v l í k a citovaným v poznámce 31).
- 31/ Srov. k tomu Lubomír E. H a v l í k , Lidové hnutí na staré Rusi, Praha 1969, 44-46.
- 32/ Povest vremennych let I, ed.D.S. L i c h a ě v , Moskva-Lenin-grad 1950, 99-100. Cituji podle Lubomíra E. H a v l í k a , c.l., 44.

BOGOMILISME EN HONGRIE DU 11e SIÈCLE

L'analyse de "Deliberatio supra hymnum trium puerorum", oeuvre que Gellért (Gerhardus Moresanus), évêque de Csanád, rédige dans les années 1044-1046, permet d'établir que, à côté des croyances chamanistes, propres aux Magyars payens, c'étaient des tendances bogomiles qui étaient la force motrice de la soi-disant révolte payenne qui eut lieu en Hongrie en 1046. Les fugitifs bulgares, porteurs de ces tendances, venaient en Hongrie depuis la chute du tsar Samuel dans la deuxième décennie du 11e siècle et grâce aussi à la défaite de la révolte anti-byzantine de Petăr Deljan dans les années 40 du même siècle. Tant le chamanisme que le bogomilisme reposent sur une doctrine dualiste et on peut établir de nombreuses analogies entre les deux courants. La pénétration du bogomilisme de Bulgarie en Hongrie était favorisée en outre par les liens de parenté existant entre la famille d'Etienne et celle des tsars bulgares. L'introduction en Hongrie de la réforme lorraine et de celle de Cluny était aussi favorable à la propagation du bogomilisme, de même que les bons rapports existant sur le sol hongrois entre les Eglises orientale et occidentale, le bogomilisme ne s'élevant pas tant contre l'orthodoxie que contre le christianisme latin qui était l'idéologie dominante de l'Etat féodal hongrois. On peut se poser la question s'il y a à chercher les tendances bogomiles aussi en Russie et en Pologne voisine en liaison avec la révolte des smards à Suzdal en 1024 ou avec les insurrections payennes en Pologne dans les années 30 du 11e siècle.

La lutte que Byzance soutenait contre les Bulgares, les efforts tendant à surmonter le schisme entre les Eglises grecque et romaine et l'aggravation de ce schisme, les tendances réformatrices au sein du christianisme occidental, la lutte des Eglises occidentale et orientale contre les tendances hérétiques et contre les vestiges du paganisme dans les nouveaux royaumes féodaux, la réaction hérético-payenne contre la pression chrétienne-féodale - tout cela eut de nettes répercussions sur l'histoire du haut moyen âge en Hongrie qui mérite dans ce sens l'attention des chercheurs d'orientation balkaniste.